

ملاحظاتى در باره افزایش تعداد و رشد جمعیت ایران در یکصد سال اخیر (۱۲۶۵-۱۳۶۵)

هرچند از تعداد صحیح جمعیت ایران تا سال ۱۳۳۵ شمسی اطلاعی در دست نیست ولی آنچه مسلم است تا اواخر قرن ۱۳ هجری شمسی، میزان رشد جمعیت بسیار پائین بوده است. بالا بودن میزان مرگ و میر (بویژه مرگ و میر کودکان)، بروز امراض واگیر، قحطیها، خشکسالیها و جنگهای طولانی و مستند بیشترین میزان موالید را خنثی می کرده و رشد جمعیت را در حدنازلی نگاه می داشته است. مدارک تاریخی نشان می دهد که در اثر این حوادث گاه جمعیت شهر یا ناحیه ای کاهش می یافته و در طی سالها نته رشدی در کار نبوده، بلکه جمعیت رو به زوال می رفته است. در مقابل، بعضی معتقدند که جمعیت ایران در محدوده کنونی در دورانهای گذشته بیش از تعداد فعلی بوده است. مثلاً لرد کرزن، به استناد گفته برخی مورخان، جمعیت ایران در محدوده فعلی در دوره هخامنشیان را پنجاه میلیون نفر ذکر می کند، یا ژان شاردن جمعیت ایران در دوره صفویه را چهل میلیون نفر دانسته و وجود شهرهای بزرگ، دیه های ویران، قناتهای خشک، بازارهای خالی و مزرعه هایی را که تبدیل به علفزار و ریگستان شده گواه صادقی بر زیادى جمعیت ایران در گذشته می داند. همچنین دکتر پولاک و سرالیسن معتقدند که در اثر عدم وجود بهداشت، بی آبی و قحطی، هجوم سن و بلخ و نبودن وسائل حمل و نقل و احتکار مواد غذایی و شیوع وبا و طاعون، جمعیت ایران از اواخر دوره صفویه به تدریج رو به کاهش رفته است. برای مثال سرالیسن معتقد است که جمعیت ایران، که در سال ۱۲۳۰ شمسی حدود ۱۰ میلیون نفر بوده، تا سال ۱۳۵۳ به ۶ میلیون نفر کاهش یافته است. ولی واقع اسر این است که آنچه مستشرقان و مورخان ایرانی و خارجی گفته و نوشته اند، همه تخمین و برآورد و بر حدس و گمان استوار است. (جدول شماره ۱) با وجود این، بر اساس برخی ارزیابیهای نسبتاً صحیح می توان ارقام تقریبی به دست داد. به نظر می رسد جمعیت ایران، که در حدود سال ۱۱۷۹ شمسی ۵ یا ۶ میلیون نفر بوده، در سال ۱۲۹۳ به

۱- جورج کرزن، ایران و قضیه ایران، ترجمه ع. وحید مازندرانی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب

۱۳۵۰. همچنین نگاه کنید به: همانا طق، مصیبت و باوبلای حکومت، نشر گستره، ۱۳۵۸، ص

۱. سیلیون نفر رسیده است. این افزایش نشانگر درصد رشد سالیانه کمتر از ۰/۵ درصد در سال است که به میزان رشد ارزیابی شده برای کشور هندوستان در آن سالها بسیار نزدیک است. ظاهراً جنگهای ایران و روس و آشوبهای داخلی در افزایش سرگومیر و کاهش رشد جمعیت اثر کمتری داشته ولیکن امراض مسری و قحطیها خانه برانداز بوده است.

جدول شماره ۱- برآورد جمعیت ایران در نیمه دوم قرن سیزدهم هجری شمسی (هزار نفر)

کرنز	زولو تولیف	شیندلر	رالینسون	صنیع الدوله
۱۲۷۰	۱۲۶۷	۱۲۶۳	۱۲۶۲	۱۲۵۲
۹۰۰۰	۶۰۰۰	۷۶۵۴	۶۰۰۰	۱۱۵۰۰

مآخذ: تاریخ اقتصادی ایران؛ پیش‌بینی و گذشته‌نگری جمعیت شهری و روستایی ایران.

طبق محاسبه جولیان باربر جمعیت ایران در آغاز قرن بیستم (سال ۱۲۷۹ هجری شمسی) نزدیک به ۹/۸۶۰/۰۰۰ نفر برآورد می‌شود. از سال ۱۳۰۵ کورتا سال ۱۳۰۵ هجری شمسی جمعیت ایران رشد سالیانه‌ای برابر ۸/۸ درصد داشته، ولی از سال ۱۳۰۶ رشد آن روبه‌فزونی نهاد به ترتیبی که رشد سالیانه جمعیت ایران در فاصله سالهای ۱۳۰۶-۱۳۱۹ به ۱/۵ و در خلال سالهای ۳۵-۱۳۲۰ به ۲/۲ و در فاصله سالهای ۴۹-۱۳۳۵ به ۲/۹ درصد رسیده است. در آغاز قرن بیستم امید به زندگی کمتر از ۳۰ سال و میانگین سنی جمعیت در حدود ۲۰ سال بوده، و این به‌طور عمده نتیجه نرخ بالای سرگومیر کودکان و همچنین فقدان تقریباً کامل تسهیلات بهداشتی و درمانی بوده است. سطح زندگی اگر چه به‌علت شرایط اقلیمی مساعد بهتر از بعضی از کشورهای همجوار بوده، اما کمابیش در هرز «بخور و نمیر» قرار داشته است. به‌علت احتکار گندم، شورشهای متناوبی در بعضی از شهرها صورت می‌گرفته است. اما در واقع بروز قحطیهای ادواری در مناطق روستایی به‌علت وقفه عمومی در تولید غلات نبوده، بلکه فقدان کامل تسهیلات ترابری (جاده و وسایل حمل و نقل) عامل اصلی بوده است.^۲

طبق محاسبه کارشناسان مرکز آمار ایران با استفاده از روش «گذشته‌نگری» و با فرض این که در گذشته میزان باروری ثابت و برابر با باروری طی سالهای ۴۵-۱۳۳۵ بوده ولی میزان سرگ

۱- چارلز عیسوی، تاریخ اقتصادی ایران، قاجاریه، ترجمه یعقوب آژند، نشر گستره،

۱۳۶۲، ص ۲۹-۳۱.

۲- جولیان باربر، اقتصاد ایران، ترجمه (؟)، مؤسسه حسابرسی صنایع ملی و سازمان برنامه،

۱۳۶۳، ص ۳-۵.

جدول شماره ۳ جمعیت ایران و میزان رشد سالانه در فاصله سالهای ۱۳۶۰ تا ۱۳۶۵ شمسی^۱

سال	تعداد جمعیت	دوره محاسبه رشد جمعیت	رشد سالانه
۱ ۱۳۶۰	۷/۶۵۴/۰۰۰	—	—
۲ ۱۳۷۰	۸/۱۲۴/۰۰۰	۱۳۷۰-۱۳۶۰	۰/۶
۳ ۱۳۸۰	۸/۶۱۳/۰۰۰	۱۳۸۰-۱۳۷۰	۰/۶
۴ ۱۳۹۰	۹/۱۴۳/۰۰۰	۱۳۹۰-۱۳۸۰	۰/۶
۵ ۱۳۰۰	۹/۷۰۷/۰۰۰	۱۳۰۰-۱۲۹۰	۰/۶
۶ ۱۳۱۰	۱۱/۹۶۴/۰۰۰	۱۳۱۰-۱۳۰۰	۱/۴
۷ ۱۳۲۰	۱۲/۸۳۳/۰۰۰	۱۳۱۰-۱۳۰۰	۱/۴
۸ ۱۳۲۵	۱۴/۱۰۹/۰۰۰	۱۳۲۵-۱۳۲۰	۲
۹ ۱۳۳۰	۱۶/۲۳۷/۰۰۰	۱۳۳۰-۱۳۲۵	۲/۸
۱۰ ۱۳۳۵	۱۸/۹۵۴/۷۰۴	۱۳۳۵-۱۳۳۰	۲/۹
۱۱ ۱۳۴۵	۲۵/۷۸۸/۷۲۲	۱۳۴۵-۱۳۳۵	۳/۱
۱۲ ۱۳۵۵	۳۲/۷۰۸/۷۴۴	۱۳۵۵-۱۳۴۵	۲/۷
۱۳ ۱۳۶۵	۴۹/۴۴۵/۰۱۰	۱۳۶۵-۱۳۵۵	۳/۹

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

از ۹ تا ۹ - پیش‌بینی و گذشته‌نگری جمعیت شهری و روستایی ایران تا سال ۱۳۷۰

از ۱۰ تا ۱۲ - نتایج سرشماری سالهای ۳۵، ۴۵ و ۵۵

۱۳ - نتایج تفصیلی سرشماری مهرماه ۱۳۶۵، کل کشور، مرکز آمار ایران

تعداد و فزونی رشد و دو عامل دیگر یعنی مرگومیر و مهاجرت به خارج سبب کاهش تعداد و رشد جمعیت می‌شود. چنانچه از جدول شماره ۳ برمی‌آید تعداد و رشد جمعیت ایران در صد سال اخیر روندی صعودی داشته است.

تعداد جمعیت ایران در فاصله صد سال (۱۳۶۵-۱۲۶۵) به تقریب شش برابر میزان رشد سالانه جمعیت نیز تقریباً به میزان هفت برابر افزایش یافته است. برای درک این روند صعودی و توجیه چگونگی افزایش جمعیت ایران لازم است اجزاء مؤثر در رشد خام یا مطلق جمعیت به داخل جمعیت ایران (یعنی میزان موالید، مرگ و میر، مهاجرت به داخل و مهاجرت به خارج) و مقدار و درجه تأثیر هر یک مشخص شود. تعیین میزان اجزاء رشد از دو جهت اهمیت دارد. اول آنکه ممکن است چند جمعیت با رشد مطلق مساوی دارای ترکیب متفاوتی از چهار جز رشد جمعیت بوده و دلیل کاهش یا افزایش رشد جمعیت آنها عناصر متفاوتی باشد. مثلاً در یکی بالا بودن میزان موالید و در دیگری مهاجرت به داخل باعث زیاد بودن میزان رشد جمعیت باشد و در جمعیت دیگر، میزان موالید بالا و پائین بودن میزان مرگومیر همراه با میزان بالای مهاجرت به خارج علت رشد بسیار اندک یا منفی باشد. دلیل دیگر در اهمیت مشخص کردن اجزاء رشد آن است که هر یک از اجزاء تأثیرات متفاوتی بر ساختمان و ترکیب جمعیت دارد و در نتیجه مسائل ویژه‌ای نیز به دنبال خواهد داشت که در بحث مربوط به مشکلات ناشی از افزایش جمعیت باید مورد توجه قرار گیرند. برای مثال بالا یا پایین بودن میزان موالید قبل از هر چیز باعث افزایش جمعیت جوان و افزایش پایه هرم سنی و تغییر روابط گروه‌های سنی از نظر اقتصادی اجتماعی خواهد شد. در صورتی که میزان مرگومیر معمولاً بر همه گروه‌های سنی اثر دارد و مهاجرت‌های خارجی با توجه به اهمیت آن متفاوت خواهد بود. اما قبل از مشخص کردن میزانهای چهارگانه در رشد جمعیت ایران، لازم است منابع آماری و روشهای محاسبه این میزانها را بررسی کنیم:

— ارقام ثبت و منتشر شده به وسیله سازمان ثبت احوال کشور از تعداد متولدان و متوفیات می‌تواند بهترین منابع برای محاسبه میزانهای موالید و مرگومیر باشد. ولی چنانچه می‌دانیم عدم ثبت بموقع این وقایع و احتمال ثبت نشدن برخی از موالید و مرگومیرها به طور کلی از اعتبار این منابع می‌کاهد. میزانهای محاسبه شده موالید و مرگ و میر از روی نتایج ثبت وقایع حیاتی به وسیله ثبت احوال همیشه از میزانهای واقعی آنها کمتر است!

— روش دیگر برای به دست آوردن میزان موالید و مرگ و میر، آمارگیریهای نمونه‌ای است. این روش به وسیله مرکز آمار ایران در طرح «اندازه‌گیری رشد جمعیت ایران» در سالهای

(۱) «آمارهای حیاتی ثبت احوال و داده‌های سال ۱۳۶۴»، گزیده مطالب آماری،

۱۳۵۵ - ۱۳۵۲ به طریق پی‌گیری در مدت سه سال و توسط دانشکده بهداشت دانشگاه تهران در طرح «میزانهای حیاتی ایران ۲» در سال ۵۳ - ۱۳۵۲ به کار گرفته شده است. ظاهراً روش نمونه‌گیری بهترین راه برای به دست آوردن میزانهای مولید و مرگ و میر در کشورهای است که نظام ثبت وقایع حیاتی کامل و قابل اطمینان ندارند، ولی مشکل انتخاب نمونه‌های متناسب با کل جمعیت، بویژه برای اندازه‌گیری میزان مولید با توجه به تأثیر پدیده‌ها و متغیرهای پیچیده اقتصادی اجتماعی، که به تفاوت باروری در اقشار و مکانها مختلف می‌انجامد، صحت نتایج این قبیل آمارگیریهای نمونه‌ای را مورد سؤال قرار می‌دهد.

— از روی نتایج سرشماریهای عمومی نفوس و مسکن با احتساب جمعیت 0-1 ساله به عنوان متولدان در مدت یکسال قبل از سرشماری و اضافه نمودن تعداد تقریبی مرگ و میرها و گاه از روی جمعیت ۰ تا ۹ ساله به منزله بازماندگان متولدان بین ۱ تا ۰ سال قبل از سرشماری و استفاده از ضرایب بازماندگی می‌توان به تخمین تعداد مولید و محاسبه میزان آن دست زد^۱. ولی آنچه‌آنکه روشهای ارزیابی جمعیت نشان می‌دهد، حداقل در تعداد جمعیت 0-1 ساله دفاتر سرشماری کم شماری آشکاری وجود دارد. برای محاسبه میزان مرگ و میر نیز با استفاده از میزانهای بازماندگی گروههای سنی، که توسط سازمان ملل برای مناطق مختلف با سطح بهداشتی متفاوت محاسبه شده، می‌توان میزان تقریبی مرگ و میر عمومی و مرگ و میر گروههای سنی را محاسبه نمود^۲.

— برای محاسبه میزان مهاجرت‌های خارجی، آمارهای ثبت شده توسط اداره گذرنامه شهربانی و دفتر جهانگردی وزارت ارشاد اسلامی فقط می‌تواند تعداد واردشدگان و خارج شدگان رسمی و قانونی را مشخص نماید؛ که به دلیل باز بودن مرزهای شرقی و خروج و ورود غیر قانونی فاقد پوشش کامل است. لذا در صورت در دست داشتن میزانهای مولید و مرگ و میر و محاسبه رشد طبیعی جمعیت و مقایسه آن با رشد مطلق یا خام می‌توان به میزان خالص مهاجرت‌های خارجی دست یافت. ضمناً با استفاده از جدول شماره ۲ دفاتر سرشماری با در نظر گرفتن تعداد متولدان در خارج کشور در زمان سرشماری به منزله مهاجران خارجی و مقایسه آن با سرشماریهای دیگری می‌توان میزان تخمینی مهاجرت به داخل کشور بین دو سرشماری را محاسبه نمود.

(۱) اندازه‌گیری رشد جمعیت ایران، مرکز آمار ایران، ۱۳۵۵.

(۲) میزانهای حیاتی ایران، دانشکده بهداشت دانشگاه تهران، ۱۳۵۶.

(۳) مهدی ابانی، تخمین تعداد مولید در نقاط شهری و روستایی ایران، مؤسسه مطالعات و

تحقیقات اجتماعی، ۱۳۴۹.

(۴) حبیب‌الله زنجانی، و همکاران، جمعیت‌شناسی تطبیقی جهان، مؤسسه مطالعات

تحقیقات اجتماعی، ۱۳۵۰، ص ۱۰۴.

جدول شماره ۴ - میزان ناخالص موالید در ایران در هزار

سال	کل کشور	مناطق شهری	مناطق روستایی
۱ ۱۳۰۰ - ۱۳۵۰	۵۵ - ۴۵	—	—
۲ ۱۳۸۰	۴۰ - ۲۵	—	—
۳ ۱۳۳۵ - ۴۵	۹/۴۷	—	—
۴ ۱۳۴۵	۴۹	۴۵	۵۲
۵ ۱۳۴۹ - ۵۴	۳/۴۵	—	—
۶ ۱۳۵۲ - ۵۳	۹/۴۱	۲/۳۵	۱/۴۸
۷ ۱۳۵۲ - ۵۵	۸/۴۱	۲/۳۲	۸/۴۸
۸ ۱۳۵۹ - ۶۴	۴۱	—	—
۹ ۱۳۵۵ - ۱۳۶۵	۴۵	—	—

ساخته: باریر، اقتصاد ایران

- ۱) باریر، اقتصاد ایران
- ۲) باریر به نقل از شیندلر، اقتصاد ایران
- ۳) پیش‌بینی و گذشته‌نگری جمعیت شهری و روستایی ایران، مرکز آمار ایران
- ۴) تخمین تعداد موالید در نقاط شهری و روستایی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
- ۵) بخش جمعیت سازمان ملل متحد
- ۶) میزانهای حیاتی ایران، دانشکده بهداشت دانشگاه تهران.
- ۷) اندازه‌گیری رشد جمعیت ایران، مرکز آمار ایران.
- ۸) شورای جمعیت
- ۹) برآورد نگارنده از منابع مختلف

جدول شماره ۵ - میزان ناخالص سرگ و میر در ایران در هزار

سرگ و میر نوازگان			موگ و میر خام			سال
روستا	شهر	کل کشور	روستا	شهر	کل کشور	
—	—	—	—	—	۳۷ - ۴۹	۱ ۱۳۰۰ - ۱۳۰۰
—	—	—	—	—	۱۹ - ۲۰	۲ ۱۳۸۰
—	—	—	—	—	۲۰/۱	۳ ۱۳۳۵
۱۷۶	—	—	۲۱/۳	—	۱۶/۲	۴ ۱۳۴۵
—	—	—	—	—	۱۵/۶	۵ ۱۳۴۹ - ۵۴
۱۱۹/۸	۶۱/۶	۱۰۵	۱۵/۹	۸	۱۲	۶ ۱۳۵۲ - ۵۳
۱۳۰	۷۶	۱۱۲	۱۳/۹	۸/۳	۱۱/۵	۷ ۱۳۵۲ - ۵۵
—	—	۱۰۱	—	—	۱۰	۸ ۱۳۵۹ - ۱۳۶۴
—	—	—	—	—	۱۰	۹ ۱۳۵۵ - ۱۳۶۵

ساخته: باریز، اقتصاد ایران

- ۱) باریز، اقتصاد ایران متن کتاب از صفحه ۱۱۸ تا ۱۱۹
- ۲) باریز به نقل از شیندلر، اقتصاد ایران
- ۳ و ۴) جمعیت‌شناسی تطبیقی جهانی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی
- ۵) بخش جمعیت سازمان ملل متحد
- ۶) میزانهای حیاتی ایران، دانشکده بهداشت دانشگاه تهران
- ۷) اندازه‌گیری رشد جمعیت ایران، مرکز آمار ایران
- ۸) شورای جمعیت
- ۹) برآورد نگارنده از منابع مختلف

جدول شماره ۶ - امید به زندگی در بدوتولد (عمر متوسط) در ایران

سال	کل کشور		شهر		روستا	
	مرد	زن	مرد	زن	مرد	زن
۱۳۱۰ - ۱۳۰۰	۲۷/۷	۳۰	—	—	—	—
۱۳۱۰ - ۱۳۱۵	۳۰/۱	۳۰	—	—	—	—
۱۳۱۵ - ۱۳۲۰	۳۲/۵	۳۲/۵	—	—	—	—
۱۳۲۰ - ۱۳۲۵	۳۴/۹	۳۵	—	—	—	—
۱۳۳۰ - ۱۳۳۵	۳۹/۷	۴۰	—	—	—	—
۱۳۳۵	۴۵ (مرد و زن)	—	—	—	—	—
۱۳۵۰	۵۲/۵	—	—	—	—	—
۱۳۵۲ - ۵۳	۵۵/۱	۵۶/۳	۶۰/۷	۶۲	۵۰/۷	۵۱/۴
۱۳۵۲ - ۵۵	۵۷/۶	۵۷/۴	۶۰/۴	۶۳/۸	۵۶/۴	۵۴
۱۳۵۵	۵۵/۸	۵۵	—	—	—	—
۱۳۶۴ - ۱۳۵۹	۶۰/۴	۶۰	—	—	—	—

- ۱ تا ۵) پیش‌بینی و گذشته‌نگری جمعیت شهری و روستایی ایران
- ۶ و ۷) جمعیت‌شناسی تطبیقی جهان، مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی
- ۸) میزانهای حیاتی ایران، دانشکده بهداشت دانشگاه تهران
- ۹) اندازه‌گیری رشد جمعیت ایران، مرکز آمار ایران
- ۱۰) سرشماری ۱۳۵۵، مرکز آمار ایران
- ۱۱) شورای جمعیت

با استفاده از میزانهای بازماندگی گروههای سنی، که در محاسبه میزان موالید بدان اشاره شد، نیز می‌توان به محاسبه خالص مهاجرت پرداخت اکنون با توجه به مطالب بدست آمده و تفاوتها و تناقضاتی که در آمارهای به دست آمده با روشهای مختلف وجود دارد به بررسی عوامل موثر در تعداد و رشد جمعیت ایران (میزان موالید، میزان مرگ و میر، میزان مهاجرت به داخل و میزان مهاجرت به خارج) می‌پردازیم:

۱ - میزان موالید:

میزان موالید در ایران از سال ۱۲۶۵ تا ۱۳۰۰ هجری شمسی حدود ۴۲ در هزار برآورد می‌شود. این میزان با توجه به کوتاه بودن عمر متوسط یا امید به زندگی زنان که تقریباً ۳۰ سال بوده و در نتیجه مدت باروری زنان را به نصف مدت طبیعی (۱۵ - ۴۵ سال) کاهش می‌داده، منطقی به نظر می‌رسد. از سال ۱۳۰۰ در اثر افزایش تدریجی طول عمر زنان و افزایش طول مدت باروری، بهبود نسبی وضعیت بهداشتی و تغذیه و کاهش مرده‌زایی و سقط جنین غیر ارادی، میزان موالید با آهنگ ملایمی رو به افزایش گذاشته است؛ به‌ترتیبی که می‌توان برای سالهای ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ میزان تقریبی ۴۵ در هزار و برای سالهای ۱۳۲۰ تا سال ۱۳۴۵ میزان تقریبی ۴۸ در هزار را در نظر گرفت. با توجه به عدم استفاده گسترده از وسایل و روشهای جلوگیری از باروری می‌توان میزان ۴۸ در هزار را بالاترین رقم موالید در تاریخ جمعیت ایران دانست. بررسیهایی که از روی نتایج سرشماریهای سال ۱۳۴۵ صورت گرفته، میزان موالید در کل کشور را در سال مذکور ۴۹ در هزار برآورد کرده‌اند.^۲ با این حال به نظر می‌رسد میزان ۴۸ یا ۴۷ در هزار با توجه به پایین بودن میزان موالید در سالهای بعد مناسبتر باشد. در دهه ۱۳۴۵ - ۱۳۵۵ کاهش در میزان موالید ایران مشاهده می‌شود، در این دوره برنامه‌های تنظیم خانواده که از سال ۱۳۴۶ در ایران رسماً فعالیت خود را شروع نموده با تبلیغات و گسترش خدمات خود سعی در کاهش موالید داشته است، ولی به دلیل عدم وجود شرایط مناسب و نادیده گرفتن فرهنگ و معتقدات مردم، این برنامه‌ها اثر چندانی بر کاهش میزان موالید نداشته است. طبق تحقیق انجام شده به وسیله پژوهشگران «شورای جمعیت»، در فاصله سالهای ۱۹۶۵ - ۱۹۷۵ میزان موالید در ایران از ۴۶ در هزار به ۴۵ در هزار کاهش یافته که می‌تواند اثر این برنامه‌ها را در قشرهای خاصی از جامعه که زمینه‌های مناسبی برای پذیرش آن داشته‌اند (از قبیل زنان طبقه متوسط جدید شهری بویژه

(۱) حسن زنده‌دل، متدلوژی در تحقیقات مهاجرت، سازمان برنامه و بودجه.

(۲) مهدی امانی، تخمین تعداد موالید در نقاط شهری و روستایی، مؤسسه مطالعات

زنان شاغل) نشان دهد. در هر صورت رابطه گویایی بین توسعه اقتصادی با الگوی نوسازی (صنعتی شدن، شهرنشینی و سوادآموزی) و کاهش موالید در این دوره مشاهده نمی‌شود.^۲ نمونه‌گیریهای انجام شده به وسیله مرکز آمار ایران در سالهای ۵۵ - ۱۳۵۲ و دانشکده بهداشت دانشگاه تهران در سال ۱۳۵۲ نشانگر آن است که میزان موالید ایران در حدود ۴۲ در هزار بوده است. ولی با توجه به میزان موالید در سال ۵۰ که حداقل ۴۷ در هزار بوده و میزان موالید در دهه بعد (۶۵ - ۱۳۵۵) که حداقل ۵۰ در هزار برآورد شده، با فرض کاهش میزان موالید در اثر برنامه‌های تنظیم خانواده و یا تغییرات اقتصادی اجتماعی، در سالهای ۱۳۵۵ - ۱۳۴۵ می‌توانسته به حداقل ۵۰ در هزار در پنجساله ۵۰ - ۱۳۴۵ و ۴۳ در هزار در پنجساله ۵۵ - ۱۳۵۰ رسیده باشد؛ و در هر صورت میزان کمتر از ۴۴ در هزار برای دهه ۵۵ - ۱۳۴۵ نمی‌توانسته وجود داشته باشد. در این صورت صحت انتخاب نمونه‌ها برای اندازه‌گیری موالید در تحقیقات مذکور مورد تردید است. با فرض میزان موالید ۴۴ در هزار، افزایش میزان موالید در دهه ۶۵ - ۱۳۵۵ به میزان ۵۰ در هزار به دلایل زیر قابل توجیه است:

- ۱ - رواج یا عمومیت بیشتر ازدواج
- ۲ - پایین آمدن سن ازدواج
- ۳ - خرد شدن خانواده‌های گسترده به خانواده‌های کوچکتر که همراه با رواج ازدواج و پایین آمدن سن ازدواج بویژه در میان روستاییان و مهاجران روستایی به شهرها می‌تواند موجب افزایش میزان موالید شده باشد.
- ۴ - ادامه توسعه بهداشت و اثر آن بر کاهش سقط جنین غیر ارادی و مرده‌زایی، بویژه در روستاها، که کاهش مرگ و میر نوزادان را به میزان ۴ در هزار، از ۱۴ در هزار در سال ۱۳۵۴^۳ به ۱۰ در هزار یا ۱۰ در هزار در سال ۱۳۶۴^۴ به دنبال داشته است.

۲- میزان مرگ و میر:

در باره میزان مرگ و میر در ایران قاطعتر از میزان موالید می‌توان اظهار نظر کرد. با توجه به کوتاه بودن عمر متوسط، که تا اواخر قرن سیزدهم هجری شمسی در حدود ۳۰ سال

1 - *Studies in Family Planning*, Vol. 9, No. 5, May 1978.

۲) علی پایدارفر، تنظیم رشد جمعیت و رابطه آن با توسعه اقتصادی و اجتماعی، مثالی از ایران، مجموعه مقالات اولین سمینار بررسی مسائل جمعیتی و تنظیم خانواده در ایران مرکز جمعیت‌شناسی دانشگاه اصفهان، ۱۳۵۴.

بوده، و بالا بودن میزان مرگ و میر نوزادان، که گاه به ۲۰ در هزار می‌رسید، و بروز تحطیها، شیوع امراض مسری مانند وبا و طاعون، که در مجموع مانع از افزایش سریع جمعیت می‌شده‌اند، حداقل میزان مرگ و میر عمومی در ایران قبل از سال ۱۳۰۰ در حدود ۳۰ در هزار بوده‌است. چنانکه باربر توضیح می‌دهد ورود کامیون در اواسط دهه ۱۳۰۰ و انتقال محصولات کشاورزی از مناطق دارای مازاد به مناطق قطعی خیز در جلوگیری از تحطیها مؤثر بوده است. عامل دیگری که به کاهش مرگ و میر از اواسط دهه ۱۳۲۰ انجامید، بهبود نسبی وضع مالی دولت و اقدامات بهداشتی و بالاخره عامل سوم مبارزه سراسری با مالاریا و سایر بیماریهای همه‌گیر در دهه ۱۳۳۰ بوده است. در مجموع میزان مرگ و میر در مدت ۳۰ سال (۱۳۰۰ - ۱۳۳۰) یک سوم تقلیل یافت و عمر متوسط به حدود ۱/۵ برابر افزایش یافت و میزان مرگ و میر نوزادان از حدود ۲۰ در هزار به کمتر از ۱۸۰ در هزار رسید. ورود داروهای معالجه، واکسنهای پیشگیری‌کننده و به طور کلی اکتشافات و اختراعات پزشکی جدید به صورت کالاهای وارداتی، بدون آنکه تغییر اساسی در تغذیه و شرایط بهداشتی مردم ایران پدیدآمده باشد، توانست باعث کاهش مرگ و میر بویژه مرگ ناشی از بیماریهای مسری و طولانیتر شدن عمر متوسط شود. بدین ترتیب میزان مرگ و میر عمومی در ایران در ادامه کاهش خود به حدود ۱۵ در هزار در دهه ۱۳۳۰-۱۳۴۰ و ۱۲ در هزار در دهه ۱۳۴۰-۱۳۵۰ و ۱۰ در هزار ۱۳۵۰ - ۱۳۶۰ (با احتساب تلفات جنگ تحمیلی) رسیده است. با توجه به جوانی جمعیت ایران و ادامه کاهش مرگ و میر نوزادان می‌توان در انتظار پایینتر آمدن میزان مرگ و میر تا حدود ۸ یا حتی ۷ در هزار تا سال ۱۳۷۰ بود. در سالهای ۱۳۵۹ - ۱۳۶۴ میزان مرگ و میر نوزادان در حدود ۱۰ در هزار و طول عمر متوسط در حدود ۶۰ سال برآورد شده است.

۳- مهاجرت‌های خارجی:

با توجه به ورود و خروج غیر قانونی از مرزهای شرقی کشور و در دست‌نداشتن آمار دقیق اتباع خارجی ساکن ایران و اتباع ایرانی ساکن خارج در زمانهای مختلف، تنها با احتساب میزان رشد طبیعی جمعیت (تفاوت میزان موالید و میزان مرگ و میر) و مقایسه آن با رشد خام یا رشد خالص (رشد طبیعی به اضافه یا منهای خالص مهاجرت‌های خارجی) می‌توان میزان خالص مهاجرت‌های خارجی را به دست آورد. با در نظر گرفتن رشد خام جمعیت ایران در سالهای ۱۳۶۰ تا ۱۳۰۰ هجری شمسی به میزان ۰/۵ درصد و رشد طبیعی ۰/۷ درصد، خالص مهاجرت‌های خارجی ایران در سالهای فوق باید در حدود ۰/۲- بوده باشد. با

توجه به گزارشهای مربوط به مهاجرت‌های اتباع ایران به بلاد قفقاز که رقم آن را بین پانصد - هزار تا یک میلیون نفر در سال ۱۳۷۹ ذکر کرده‌اند^۱، میزان خالص مهاجرت‌های ایران تا حدود ۲/۰ - درصد در سال طبیعی به نظر می‌رسد. در طی دهه‌های بعد، روند مهاجرت به بلاد قفقاز کاهش یافت، ولی مهاجرت به شیخ نشینهای خلیج فارس و سپس مهاجرت به کشورهای اروپایی و ایالات متحده آمریکا آغاز شد و تا حدود سال ۱۳۵۵ تعداد خارج شدگان از کشور از تعداد واردشدگان به کشور بیشتر و میزان خالص مهاجرت از ۲/۰ - درصد تا ۵/۰ - درصد در نوسان بوده است. از سال ۱۳۵۵، به دلیل شدت یافتن جنگ داخلی در افغانستان و احتیاج به کارگر ساده، هر ساله تعداد زیادی مهاجر افغانی به ایران وارد شدند. جنگ تحمیلی عراق علیه ایران نیز سبب رانده شدن تعدادی معهود عراقی به ایران شد. هر چند از سال ۱۳۵۵ و بخصوص از سال ۱۳۵۷ تعداد متناهی ایرانی نیز از کشور خارج شده‌اند، ولی در مجموع تعداد واردشدگان بیش از خارج شدگان و در نتیجه میزان خالص مهاجرت مثبت و حدود ۷/۰۰ + درصد بوده است. در جدول شماره ۷ میزانهای مربوط به رشد جمعیت ایران از سال ۱۳۶۵ تا ۱۳۶۵ آمده است.

تجزیه و تحلیل رشد خام جمعیت ایران در دهه ۱۳۶۵-۱۳۵۵:

با توجه به اینکه هنوز میزان‌های دقیق اجزای رشد جمعیت ایران در دهه ۱۳۶۵ - ۱۳۵۵ کاملاً مشخص نشده، فقط می‌توان از روی میزانهای تقریبی و قراین و شواهد عینی به تجزیه و تحلیل رشد خام جمعیت ایران پرداخت. آن‌گونه که نتایج مقدماتی سرشماری ۱۳۶۵ نشان می‌دهد در فاصله سرشماری سال ۱۳۵۵ تا سرشماری سال ۱۳۶۵ تعداد ۲۶۶/۷۳۶/۱۵ نفر به جمعیت ایران اضافه شده است. رشد متوسط سالانه این افزایش ۳/۹ درصد است. چنانکه خاطر نشان کردیم در رشد خام یا رشد خالص جمعیت چهار عامل موالید، مرگ و میر، مهاجرت به داخل و مهاجرت به خارج مؤثراند، که دو عامل آن یعنی موالید و مهاجرت به داخل باعث افزایش و دو عامل مرگ و میر و مهاجرت به خارج سبب کاهش جمعیت می‌شوند. با احتساب میزان ۴۵ هزار برای موالید در دهه مذکور تعداد ۱۸/۶۳۹/۹۰۵ نفر به جمعیت ایران اضافه شده و در اثر مرگ و میر با میزان ۱۰ هزار در مدت مذکور ۲/۰۲۰/۴ نفر از جمعیت ایران کسر شده است. در دهه ۱۳۵۵ - ۱۳۶۵ در اثر مهاجرت به داخل با میزان سالانه ۸/۶ هزار تعداد ۳۷۸/۲۹۸/۲ نفر به جمعیت ایران اضافه و به علت مهاجرت به خارج با میزان سالانه ۸/۲ هزار تعداد ۰۰۰/۰۰۰/۱ نفر از ایران خارج شده‌اند. جمعیت اضافه شده با رشد طبیعی یعنی تفاوت موالید و مرگ و میر

به میزان ۳۵ در هزار در سال، ۱۴/۴۳۷/۸۸۸ نفر و جمعیت اضافه شده با رشد خالص مهاجرت سالانه ۴ + در هزار ۱/۲۹۸/۳۷۸ بوده است.

جدول شماره ۷ - اجزای رشد جمعیت ایران از سال ۱۳۶۵ تا ۱۳۶۵
هجری شمسی، در هزار

دوره محاسبه	رشد خام (درصد)	موالید	مرگ و میر	رشد طبیعی	خالص مهاجرت
۱۳۰۰ - ۱۳۶۵	۰/۵	۴۲	۳۵	۷	-۲
۱۳۲۰ - ۱۳۰۰	۱/۵	۴۵	۲۸	۱۷	-۲
۱۳۳۵ - ۱۳۲۰	۲/۲	۴۸	۲۳	۲۵	-۳
۱۳۴۵ - ۱۳۳۵	۳/۱	۴۸	۱۵	۳۳	-۲
۱۳۵۵ - ۱۳۴۵	۲/۷	۴۴	۱۲	۳۲	-۵
۱۳۶۵ - ۱۳۵۵	۳/۹۷	۴۵	۱۰	۳۵	+۴

مآخذ: محاسبات نگارنده از منابع گوناگون

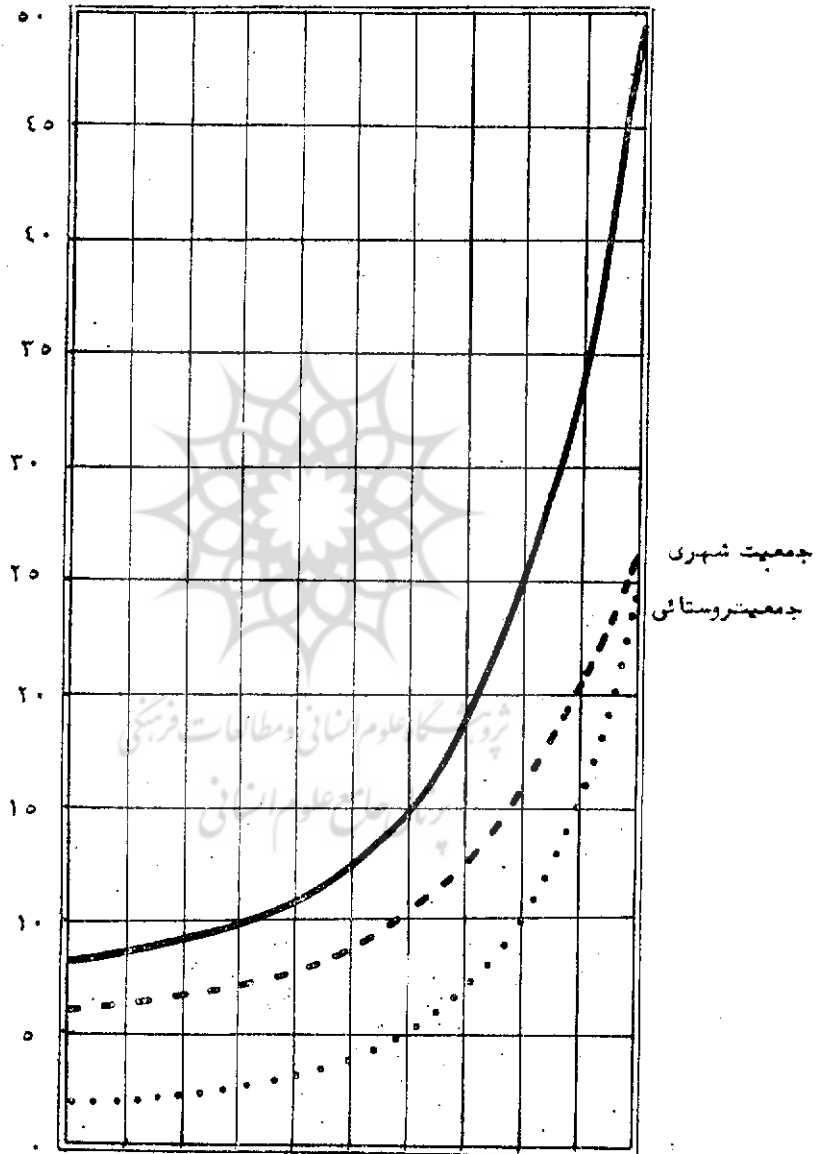
خلاصه و نتیجه:

بررسیهای مقدماتی حاکی است که علت افزایش تعداد و فزونی رشد جمعیت ایران، بالا ماندن میزان مولید و گاه افزایش آن و کاهش یافتن میزان مرگ و میر میباشد. در دهه ۱۳۵۵ - ۱۳۶۵ برخلاف دهه های قبل، فزونی واردشدگان (درون کوچی) برخارج شدگان (برون کوچی) عامل دیگری از افزایش رشد جمعیت ایران بوده است. تعیین میزان هریکه از اجزاء رشد جمعیت از نظر دریافت ماهیت و اثر آن بر ساختمان جمعیت ضروری است. ولی متأسفانه بعلت نداشتن نظام ثبت و قایع کارآمد و اشکالاتی که در روشهای دیگر محاسبه وجود دارد، هنوز نمیتوان بطور دقیق سهم هریکه از اجزاء را مشخص نمود. لازم است قبل از هرگونه برنامه ریزی و اتخاذ هر نوع سیاست جمعیتی برای تعیین میزان دقیق اجزاء رشد جمعیت ایران کوششهای تازه و جدی صورت گیرد. آنچه مسلم است بالا بودن میزان مولید به جوان تر شدن جمعیت، باروری بیشتر، افزایش بار شاغلین و اضافه شدن هزینه های جمعیتی انجامیده است.

تعداد ارشماره ۱ - رشد جمعیت کل کشور، شهری و روستائی ایران

۱۳۶۵ - ۱۲۶۵ هجری شمسی

۵۰ میلیون نفر

سال ۱۲۶۵ ۲۵ ۳۰ ۳۵ ۴۰ ۴۵ ۵۰ ۵۵ ۶۰

۵۰ در هزار

